Proszę Państwa oto żubr

Ladies and Gentlemen this is European bison

wybór fotografii: **przedstawiciele Stowarzyszenia Miłośników Żubrów, Nadleśnictwa Kobiór, Księgi Rodowodowej Żubrów, Śląskiego Ogrodu Botanicznego**
wstęp: **Wanda Olech, Kajetan Perzanowski, Paweł Kojs**
teksty: **Wanda Olech, Magdalena Matuszewska, Kajetan Perzanowski**
redakcja: **Małgorzata Szymańczyk**
korekta: **Sara Alszer**
tłumaczenie: **Kajetan Perzanowski, Wanda Olech, Krzysztof Głowacz**
opracowanie graficzne: **Magdalena Alszer**

Na pierwszej stronie okładki wykorzystano zdjęcie: **Przychówek.** Autor: **Mieczysław Hławiczka**
Na czwartej stronie okładki wykorzystano zdjęcie: **Pod opieką byka.** Autor: **Mieczysław Hławiczka**

wydawca:
Śląski Ogród Botaniczny
Silesian Botanical Garden
43-190 Mikołów, ul. Sosnowa 5
www.obmikolow.robia.pl
e-mail: sibg@sibg.org.pl

ISBN: 978-83-939083-3-2

druk:
Drukarnia Archidiecezjalna, Katowice

nakład: **1000 egz.**

© Copywright by Śląski Ogród Botaniczny

Mikołów, 2015

Mam ogromną przyjemność zaprosić Państwa do obejrzenia wybranych fotografii dokumentujących rzecz tyleż wyjątkową, co wielką. Prawdziwą historię uratowania zagrożonego wyginięciem gatunku – żubra. Dzięki tym fotografiom będą mieli Państwo możliwość przeniesienia się w miejsca, gdzie to dzieło się rozpoczęło, ale również zobaczyć, jak dzisiaj rozkwita w całej niemal Europie. Na wielu zdjęciach zobaczą Państwo głównego bohatera – żubra, ale również bohaterów drugiego planu – ludzi, którzy poświęcili się bez reszty temu zadaniu.

Wydarzenie to jednak nie byłoby możliwe, gdyby nie cały szereg osób i instytucji, które stworzyły odpowiednie warunki do wydania tego albumu i zorganizowania wystawy. W pierwszym rzędzie chciałbym podziękować Wojewódzkiemu Funduszowi Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Katowicach, który dofinansował organizację kampanii Różnorodność – potęga życia, w ramach której wydarzenie to jest realizowane. Po drugie, gdyby nie otwarta i wspierająca postawa licznych instytucji partnerskich, trudno byłoby się tego zadania podjąć. W szczególności chciałbym podziękować Zarządowi oraz członkom Stowarzyszenia Miłośników Żubrów, którzy podzielili się z nami swoimi przeżyciami i doświadczeniem zatrzymanymi w kadrach prezentowanych tutaj fotografii. Ponadto chciałbym podziękować Nadleśnictwu Kobiór, które poza wsparciem finansowym wydania albumu, jest czynnie zaangażowane w ochronę żubra i wokół tego działania organizuje liczne akcje edukacyjno-popularyzatorskie. Na koniec chciałbym podziękować Włodarzom Mikołowa, którzy również zaangażowali się w to przedsięwzięcie. To właśnie dzięki temu możemy mieć swój skromny udział w obchodach ważnej dla środowiska przyrodników 150 rocznicy czynnej ochrony żubra na Śląsku.

Paweł Kojs
Dyrektor Śląskiego Ogrodu Botanicznego

It is a pleasure to invite you to examine these photographs selected from thousands which document the exceptional story of the rescue from extinction of an endangered species – the European bison. With the help of these photographs you can travel to the places where this story began but you will also see how it continues to flourish across the whole of Europe. In many of the photographs you will see the main hero – the European bison – but you will also the people who dedicated themselves to this mission.

The publication of this album would not have been possible without the help of many people and institutions, which created the opportunity to publish the album and to organize the exhibition. I would like to thank the Regional Fund for Environmental Protection and Water Management in Katowice which co-financed the educational campaign: 'Diversity – the force of life' within which these events are taking place.

Without the open and supporting attitude of many partner institutions it would have been difficult to undertake this task. I would like also to thank to the Board of Directors and members of the European Bison Friends' Society, who shared their feelings and experiences with us that are captured in many of the photographs. Moreover, I would like to thank to the Forestry Administration of Kobiór, which, besides supporting this photograph album, is actively involved in the protection of European bison and organizes many educational actions around this mission. Finally my appreciation goes to the Mayor of the Mikołów, who was also actively involved in enhancing this initiative. Thanks to the all these benefactors we have been able to make our modest contribution to this important 150th anniversary of the active protection of the European bison in Silesia. It is an important anniversary for all nature lovers.

Paweł Kojs
Director of Silesian Botanical Garden

Żubr zamieszkiwał w lasach Europy od wieków. Po ustąpieniu ostatniego zlodowacenia, które miało miejsce przed około dwudziestoma tysiącami lat, powstały rozległe puszcze pokrywające większość kontynentu europejskiego, które były wówczas bezpieczną ostoją żubrów. Te majestatyczne zwierzęta stanowiły ważną zdobycz dla ówczesnych plemion łowieckich. W czasach średniowiecza stały się symbolem królewskich łowów. Tylko koronowane głowy miały przywilej polowania na tego olbrzyma. Od tego czasu datowane są początki opieki nad żubrem, choć nie zawsze były to działania przemyślane.

Matecznikiem żubrów stała się Puszcza Białowieska. W okresie rozbiorów Puszcza była pod panowaniem carów rosyjskich. Jednostronna gospodarka hodowlana prowadzona w tym czasie w „carskim zwierzyńcu" nie była optymalna dla rozwoju bytujących tam stad żubrów. Od początków I wojny światowej nasiliło się też tu kłusownictwo. Ostatni żubr żyjący w białowieskich ostępach zginął z rąk kłusownika w 1919 roku.

Nie mogli się z tym faktem pogodzić przyrodnicy. Wkrótce dojrzała myśl o restytucji żubra. Ratunkiem dla odtworzenia wolno żyjącej populacji tych zwierząt miały być okazy przetrzymywane w hodowlach prywatnych i ogrodach zoologicznych. Niebagatelną rolę odegrały żubry pszczyńskie z hodowli Hochbergów. Miejscem dla przywrócenia króla puszczy stała się Puszcza Białowieska, gdzie po wielu latach jego nieobecności pierwsze żubry wyszły na wolność w 1952 roku. Od tego czasu wędrujące żubry spotkać można także w lasach Puszczy Boreckiej, Knyszyńskiej, w lasach w zachodniopomorskim oraz w Bieszczadach. Poza tym żubry utrzymywane są w ośrodkach hodowli, zagrodach pokazowych i w ogrodach zoologicznych.

W pracach restytucyjnych brało udział wielu bardzo zaangażowanych ludzi o różnych specjalnościach: biolodzy, ekolodzy, leśnicy, lekarze weterynarii, przyrodnicy i zootechnicy. Była to cała rzesza miłośników żubrów działających w naszym kraju oraz w wielu europejskich ośrodkach. Oddali tej pracy wszystkie swoje siły i wiedzę. Roztaczając merytoryczną opiekę nad puszcz imperatorem, darzą go wielkim szacunkiem, ale są także wrażliwi na piękno tych zwierząt. Prezentowany album przedstawia żubry z różnych miejsc w Europie, zarówno z terenów Polski, jak i hodowli zagranicznych.

Mamy nadzieję, że uchwycone w kadrze aparatu fotograficznego „kilka faktów z życia żubra" pozwoli i Państwu zachwycić się tym symbolicznym i pomnikowym zwierzęciem, jakim dla Polski jest żubr.

Zarząd oraz członkowie Stowarzyszenia Miłośników Żubrów

European bison (also formerly called 'wisent') has lived in the forests of Europe for centuries. After the retreat of the last ice age, twenty thousand years ago, vast forests covering the continent of Europe provided a safe refuge for this species. These majestic animals were important game for the tribes of those times. In medieval times during royal hunts only crowned heads had the privilege of hunting the 'giant' beast. First efforts to protect this species were initiated for the benefit of the royal hunters rather than for the good of the species itself.

The main European refuge of the European bison became the Białowieża Forest. During the partitions of Poland, the Forest was ruled by Russian tsars, however, the livestock farming at that time did not help to preserve European bison herds. From the beginning of the First World War poaching within the Białowieża Forest became more intensive. The last wild bison was poached there in 1919. Naturalists and scientists could not accept this fact and soon, the restitution of herds of European bison was proposed. Individual bison kept in private farms and zoos became the source of animals for rebuilding free-living populations of this species.

Białowieża became a place in which to restore the 'king of the forest'. After many years of absence the first European bison was released to freedom in 1952. Since then free-ranging bison can be encountered in the Borecka and Knyszyńska forests and in the Bieszczady Mountains. But the species is also maintained in breeding centres, in demonstration farms and in zoos.

Many committed people with different specialties have contributed to the restitution of the European bison: biologists, ecologists, foresters, veterinarians, naturalists, breeders. Using their influence and knowledge, they have provided the care needed to sustain populations of the 'emperor of the forests'. They have great respect for the strength of the animals but also remain sensitive to their beauty.

This album shows European bison from various places and breeding centres around Europe, as well as from Poland. We hope that 'some facts from the life of European bison' captured by camera will help you to admire this animal, which is iconic for Poland.

Board of Directors and members of the European Bison Friends' Society

Józef Amarowicz – **Kilkudniowy Pubal**, Bieszczady

Józef Amarowicz – **Few days old Pubal**, Bieszczady Mountains

Po gwałtownej burzy, która nawiedziła okolice Baligrodu w Bieszczadach 26 lipca 2005 roku, leśnicy znaleźli kilkudniowe żubrzątko. Cielę straciło kontakt ze swoim stadem, przede wszystkim z matką. Zastępczą matką został leśniczy Witold Szybowski, a byczek o imieniu Pubal (numer rodowodowy 10 926) przeszedł do historii.

After a violent storm that hit neighbour of Baligrod in Bieszczady on July 26, 2005 forest rangers found a few days old E. bison calf that lost contact with its herd and his mother. Surrogate mother became a forester Witold Szybowski and young bull named Pubal (pedigree number – 10 926) passed into history.

Szymon Bartosz – **Zima w Bieszczadach**

Szymon Bartosz – **Winter in the Bieszczady Mountains**

Po ponad 150-letniej nieobecności żubry wróciły w Karpaty w 1963 roku. Początkowo do zagrody aklimatyzacyjnej w leśnictwie Widełki (Nadleśnictwo Stuposiany).

After an absence of over 150 years wisent returned to the Carpathian Mountains in 1963, initially to an acclimatization enclosure in the Widełki forestry (Forest District Stuposiany).

Szymon Bartosz – **Stado na połoninie**, Bieszczady

Szymon Bartosz – **Herd in a mountain meadow**, Bieszczady Mountains

Na połoninach bieszczadzkich spotyka się wolno żyjące żubry od 1964 roku. W mniejszych lub większych grupach przemieszczają się w rejonie nadleśnictw: Baligród, Cisna, Komańcza, Lesko, Lutowiska, Stuposiany oraz w Bieszczadzkim Parku Narodowym.

In the mountain pastures of the Bieszczady free-living wisent roamed since 1964. Other groups inhabit forest districts in Baligród, Cisna, Komańcza, Lesko, Lutowiska, Stuposiany and the Bieszczady National Park.

Szymon Bartosz – **Spotkanie z żubrem**, Bieszczady

Szymon Bartosz – **Meeting with wisent**, Bieszczady Mountains

Żubry bieszczadzkie są prawdziwie wolnymi zwierzętami. Rzadko tak pozują do zdjęcia. Gwarancją zobaczenia tego potężnego czworonoga jest odwiedzenie zagrody pokazowej żubrów w Mucznem (Nadleśnictwo Stuposiany) otwartej w 2012 roku.

In the Bieszczady,wisent are truly free animals which rarely pose for a photo. This powerful animal was photographed in the enclosure in Muczne (Forest District Stuposiany) opened in 2012.

Rainer Glunz – **Amatorka liści buka**, Hardehausen, Niemcy

Rainer Glunz – **A lover of beech leaves**, Hardehausen, Germany

Hodowla w Hardehausen to jeden z najstarszych ośrodków w Niemczech. Od 1958 roku utrzymywana była tu linia białowiesko-kaukaska, a od 2004 w sąsiedniej zagrodzie prowadzone jest stado żubrów nizinnych. W ciągu ponad 55 lat hodowli urodziło się w niej 160 cieląt. Żubry mają do dyspozycji leśny teren zarośnięty bukiem, którego liście są przysmakiem dla niektórych zwierząt.

Hardehausen is one of the oldest breeding centres in Germany. Since 1958 animals of the Lowland-Caucasian line were kept there and since 2004 a herd of lowland line has been maintained in a neighbouring enclosure. During 55 years of breeding, 160 calves have been born. The bison have access to a forest area overgrown with beech whose leaves are a treat for some animals.

Robert Granda – **Relaks**

Robert Granda – **Relaxation**

Żubry najwięcej czasu spędzają na przeżuwaniu pobranego pokarmu, najczęściej leżąc na mostku. Takie leżenie na boku to odpoczynek bardzo rzadko obserwowany.

E. bison spend much time chewing their food, most frequently lying chest-down. They are rarely observed taking a rest while lying on their side.

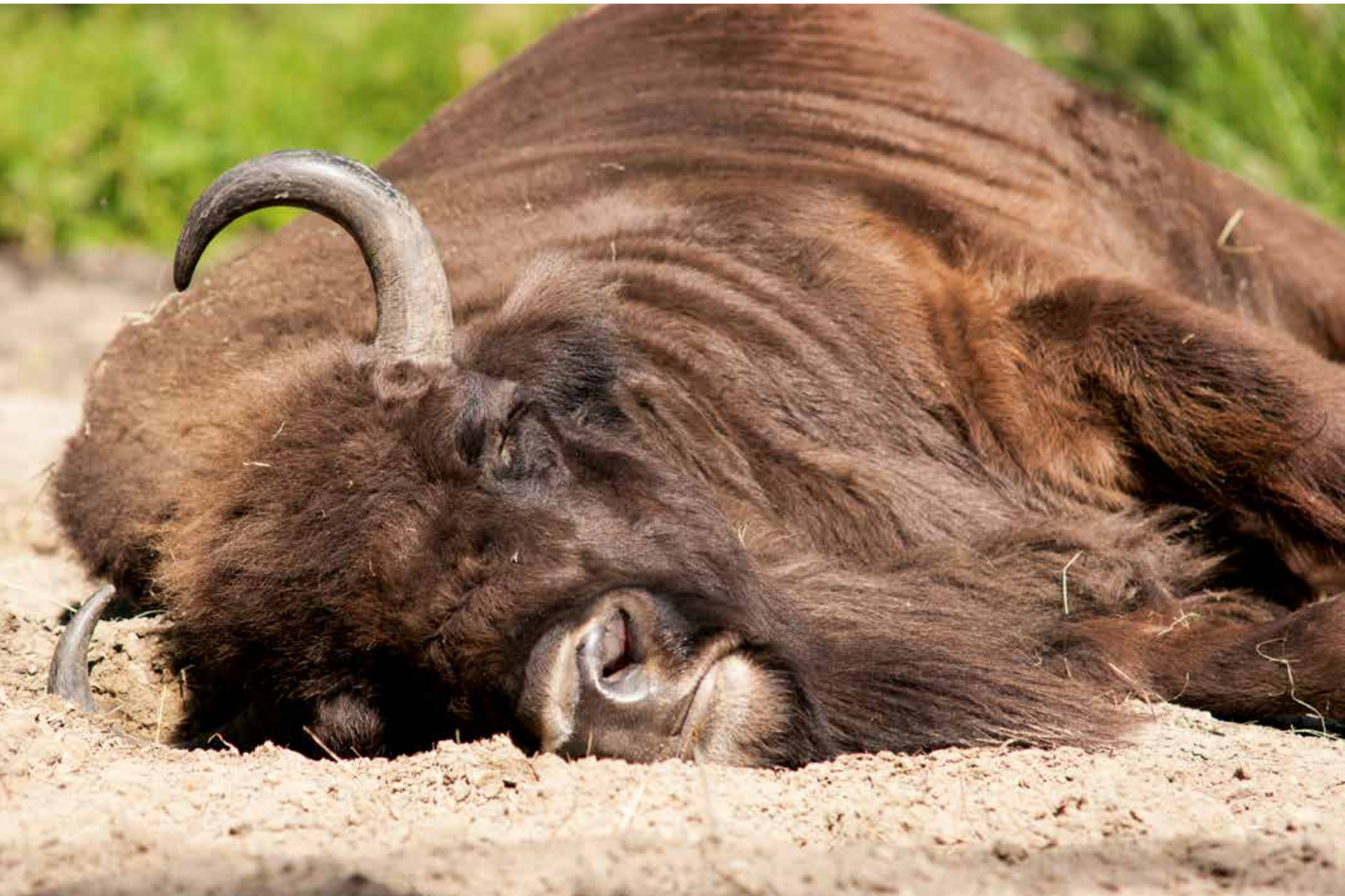

Thomas Henning – **Grupa byków**, Springe, Niemcy

Thomas Henning – **A group of bulls**, Springe, Germany

Wisentgehege Springe jest najstarszym w Niemczech ośrodkiem hodowli żubrów, utworzonym w 1928 roku. W rezerwacie urodziło się ponad 300 cieląt. Obok żubrów można w zagrodach spotkać inne europejskie gatunki zwierząt.

Wisentgehege Springe is the oldest bison breeding centre in Germany, created in 1928. In the reserve more than 300 calves were born. Other European animal species in addition to wisent can be seen there also.

Thomas Henning
Delia, Springe, Niemcy

Thomas Henning
Delia, Springe, Germany

Delia (numer rodowodowy 12 754) – pierwsze cielę linii nizinnej urodzone w 2014 roku w rezerwacie Springe, w którym utrzymywane są dwie linie genetyczne: linia białowiesko-kaukaska, a od 2012 roku również linia nizinna (białowieska).

Delia (pedigree number 12 754) – first calf of the lowland line, born in 2014 in the Springe reserve, in which two genetic lines are held: the Lowland-Caucasian line and, since 2012, the lowland (Białowieża line).

Thomas Henning – **Dusty**, Springe, Niemcy

Thomas Henning – **Dusty**, Springe, Germany

Trzylatek – młody byczek Dusty (numer rodowodowy 11 453) przywieziony z ZOO w Duisburgu do Springe. Imiona żubrów zaczynają się od dwóch lub trzech liter rozpoznawczych. W Springe imiona żubrów nizinnych zaczynają się od liter DE, a białowiesko-kaukaskich od liter SP. Na byczku podróżują sikorki.

A young, three year old bull – Dusty (pedigree number 11 453) – imported from the zoo in Duisburg to Springe. Names of E. bison begin with two or three reconnaissance letters. In Springe, names of animals belonging to the lowland line begin with the letters DE, while Lowland-Caucasian animals start with SP. Small birds (great tits) travel on the bull.

Thomas Henning – **Żubrze przedszkole**, Springe, Niemcy

Thomas Henning – **The European bison kindergarten**, Springe, Germany

Żubry są zwierzętami stadnymi, grupa samic i ich przychówku liczy przeciętnie 15–30 osobników. Zaletą stadnego życia jest to, że cielęta trzymają się razem, a krowy opiekują się wszystkimi młodymi wspólnie.

Bison are herd animals, a mixed group of females and their offspring consists of 15-30 individuals. The advantage of herd life is that calves stick together and the cows care jointly for all offspring.

Thomas Henning – **Spontane z cielęciem**, Springe, Niemcy

Thomas Henning – **Spontane with a calf**, Springe, Germany

U żubra proporcja między wielkością matki i cielęcia w dniu jego urodzenia jest dość duża i dlatego żubrzyce bardzo rzadko mają problemy przy ocieleniu. Dorosła krowa osiąga masę ok. 500 kg, noworodek zaś ok. 25 kg. Na czas ocielenia odchodzą na 2–3 dni od stada i w samotności uczą się poznawać swoje cielę, a ono zaś rozpoznawać matkę wśród innych samic.

Among E. bison the mothers are large and newborn calf is quite small and therefore cows very rarely have problems with calving. An adult cow can weigh 500 kg while a newborn calf weighs around 25 kg. At the time of calving the mother leaves the herd for 2-3 days and in solitude gets to know her calf, while the calf learns to distinguish the mother from other females.

Thomas Henning – **Walka byków**, Springe, Niemcy

Thomas Henning – **Bulls fighting**, Springe, Germany

Żubry rzadko przejawiają postawę agresywną wobec siebie. Może się jednak zdarzyć, że w okresie rui samce walczą ze sobą. Walka zwykle nie trwa długo, a słabszy byk odchodzi.

European bison are rarely aggressive towards each other although during the rut males can fight with each other. The fight usually does not last long, and the weaker bull goes away.

Mieczysław Hławiczka
Głowa krowy
Pszczyna-Jankowice

Mieczysław Hławiczka
The head of female
Pszczyna-Jankowice

Zimowe naturalne zasoby pokarmowe są ubogie w stosunku do potrzeb żubra. Zwłaszcza zimy śnieżne wymuszają zwiększoną opiekę ze strony człowieka. Oprócz siana łąkowego zwierzętom dostarcza się, lubiane przez nie, buraki pastewne. Zimowe dokarmianie w znacznym stopniu zapobiega migracji żubrów poza teren ich bytowania, a więc zapobiega szkodom w rolnictwie.

In winter, natural food resources are deficient and snowy winters require increased human care. In addition to hay, animals are provided with favoured fodder beets. Supplementary feeding in winter prevents migrations of E. bison outside their home range, and thus limits damage to farm land.

Mieczysław Hławiczka – **Zima czasami jest trudna**, Pszczyna-Jankowice

Mieczysław Hławiczka – **Winter is sometimes hard**, Pszczyna-Jankowice

Dzikie zwierzęta nie potrzebują schronienia przed wichurą. Jak wiatr jest bardzo silny, stado zbije się ciasno, chroniąc cielęta, a gdy pada deszcz, zwierzęta mogą się schować pod drzewami i wtedy bardzo cenią sobie świerki.

Wild animals do not need shelter from the storm. When the wind is very strong the herd will pack together tightly to protect the calves and when it rains, the animals may hide under the trees. Spruce stands are especially favoured.

Mieczysław Hławiczka – **Trzy byki w śniegu**, Pszczyna-Jankowice

Mieczysław Hławiczka – **Three bulls in the snow**, Pszczyna-Jankowice

Głowa u żubra jest bardzo nisko osadzona w porównaniu do bydła. Paśniki żubrze muszą być bardzo solidne, aby nie zostały przewrócone przez ocierające się zwierzęta, i muszą mieć drabinki z sianem znacznie niżej niż w karmnikach zwierzyny płowej.

The head of the E. bison is set very low in comparison to cattle. Feeding racks for E. bison must be very strong so as to not be knocked over by animals rubbing against them and the hay should be situated much lower than in feeders for deer.

Mieczysław Hławiczka
Przychówek, Pszczyna

Mieczysław Hławiczka
The offspring, Pszczyna

Młode przychodzą na świat zwykle od maja do lipca. Początkowo cielę trzyma się blisko matki, a im starsze, tym staje się odważniejsze i bawi się z rówieśnikami pod czujną opieką samic.

The young are born usually from May to July. Initially, the calf keeps close to its mother. The older calves become braver and play with their peers under the watchful care of females.

Mieczysław Hławiczka – **Pasące się żubry**, Pszczyna-Jankowice

Mieczysław Hławiczka – **Grazing European bison**, Pszczyna-Jankowice

Żubry są trawożerne, gdyż trawy i zioła stanowią 80 procent ich pokarmu. Pozostała część to liście i gałązki oraz kora drzew i krzewów. W diecie żubrów oznaczono ponad 370 gatunków roślin.

European bison are herbivorous. Grasses and herbs provide 80 percent of their food. The remaining components of their diet are leaves, twigs and bark from trees and shrubs. More than 370 species of plants have been identified in the diet of E. bison.

Mieczysław Hławiczka – **Poproch**, Pszczyna-Jankowice

Mieczysław Hławiczka – **Poproch**, Pszczyna-Jankowice

Byk Poproch (numer rodowodowy 11 050) urodził się w 2007 roku w Pszczynie i był jednym z dwunastu synów Ramona, byka sprowadzonego w celu odświeżenia krwi nizinnych żubrów w Polsce. Samce po Ramonie pojechały do kilku hodowli, między innymi do Białowieży czy stada zachodniopomorskiego.

Poproch (pedigree number 11 050) – a bull born in 2007 in Pszczyna, one of the twelve sons of Ramon, the bull imported to refresh the blood of lowland European bison in Poland. The sons of Ramon went to several breeding centres including Białowieża and West Pomeranian herd.

Mieczysław Hławiczka – **Pod opieką byka**, Pszczyna-Jankowice

Mieczysław Hławiczka – **Under the care of a bull**, Pszczyna-Jankowice

W starodrzewiu rezerwatu Żubrowisko grupa żubrów prezentuje się dostojnie.

Within the stand of old trees of the Żubrowisko reserve, a group of E. bison presents a dignified appearance.

Wojciech Jankowski – **Orzeł przedni „przyłapany" na żerowaniu**, Nadleśnictwo Lesko

Wojciech Jankowski – **Golden eagle 'caught' foraging**, Lesko Forest District

Niedaleko miejscowości Nowosiółki znaleziono zwłoki martwego żubra. Po oględzinach stwierdzono, że przyczyną śmierci krowy był atak wilków. Wokół było dużo świeżych śladów ich obecności (tropy, miejsca tarzania się w śniegu) oraz ich żerowania na żubrzycy. Kadry z zamontowanej fotopułapki zarejestrowały żerowanie orła przedniego na resztkach żubra. Wszystkie gatunki „z najwyższej półki" chronionych podlegają prawom natury.

Near the village of Nowosiółki the body of dead E. bison was found. After examination it was found that the cause of the cow's death was an attack by wolves. The camera trap recorded a golden eagle feeding on the remains of the carcass. All highly protected species are subject to the laws of nature.

Maciej Januszczak – **Pasący się samiec**, Bieszczady

Maciej Januszczak – **Grazing male**, Bieszczady Mountains

Żubr zagarnia do pyska pęk trawy językiem. Wszystkie Bovidae (pustorogie), do których należy żubr, nie mają siekaczy i kłów w górnej szczęce, ale twarde podniebienie, które jest jak deska do krojenia zebranej trawy.

A wisent sweeps a tuft of grass into its mouth with its tongue. All Bovids (cavicorn) to which wisent belongs, have no incisors and canines in the upper jaw, but the hard palate acts as a cutting board for triturating the grazed grass.

Maciej Januszczak – **Kąpiel**, Bieszczady

Maciej Januszczak – **A bath**, Bieszczady Mountains

Żubry nie mają gdzie schować się przed deszczem i dlatego latem po deszczu intensywnie parują, dzięki czemu tworzy się wokół nich tajemnicza mgła.

European bison have no shelter in which to hide from the rain, but in the summer after the rain the water on their bodies evaporates creating a mysterious fog around them.

Maciej Januszczak – **Wreszcie wolny**, Bieszczady

Maciej Januszczak – **Free at last**, Bieszczady Mountains

Samiec na zdjęciu, jak i wiele innych zwierząt, był przewieziony w inne miejsce, aby poprawić strukturę genetyczną docelowego stada. W ciągu ostatnich 15 lat przywieziono z zagranicy do stad w Bieszczadach ponad 80 żubrów i po okresie kwarantanny wypuszczono je na wolność.

The male in the photo, as well as many other animals, was transported to another location to improve the genetic structure of the target herd. In the past 15 years, more than 80 E. bison were brought from abroad to herds in the Bieszczady and after a period of quarantine released into the wild.

Maciej Januszczak – **Obserwowana para żubrów**, Bieszczady

Maciej Januszczak – **A pair of wisent observed**, Bieszczady Mountains

Samce i samice różnią się nie tylko masą ciała i wysokością, ale również budową rogów. U krowy (po lewej) rogi są bardziej zakrzywione do środka głowy.

Males and females not only differ regarding body weight and height, but also by the shape of their horns. In a cow (on the left) horns are curved more towards the centre of the head.

Maciej Januszczak – **Zimową porą**, Bieszczady

Maciej Januszczak – **In winter time**, Bieszczady Mountains

Spotkanie z żubrami zimą jest łatwiejsze, gdyż brak pokarmu w lesie zmusza je do szukania jedzenia na otwartych przestrzeniach. Spotkane żubry zwykle spokojnie nam się przyglądają, a jeśli uznają że jesteśmy zbyt blisko, oddalą się w tempie co najwyżej truchtu i po przejściu kilkudziesięciu metrów staną i znowu będą się nam przyglądać.

Meeting wisent in winter is easier because the lack of food in the forest forces them to search in open spaces. When confronted, E. bison usually watch us quietly, and if we are too close, they trot away for few dozen meters and watch us again.

Michał Kość – **Barwy natury**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **The colours of nature**, Knyszyńska Forest

Piękna kompozycja barw, drzew i stada żubrów na tle zachodzącego słońca.

A beautiful composition of colours, trees with the herd of E. bison illuminated by the sunset.

Michał Kość

Lustrzane odbicie

Puszcza Knyszyńska

Michał Kość

The mirror image

Knyszyńska Forest

Żubry korzystają z naturalnych zbiorników wody: leśnych strumyków lub oczek wodnych. Podczas śnieżnych zim tworzą własne wodopoje, wydeptując w śniegu wgłębienia.

European bison use natural reservoirs of water: forest streams or ponds. During snowy winters they create their own waterholes by trampling the snow.

Michał Kość – **Zachód słońca**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **Sunset**, Knyszyńska Forest

Aż trudno uwierzyć, że taką paletą barw dysponuje natura, tworząc przepiękny obraz.

It's hard to believe that nature has such a palette of colours to create beautiful picture.

Michał Kość – **Infrastruktura i środowisko**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **Infrastructure and the environment**, Knyszyńska Forest

W Puszczy Knyszyńskiej żubry wykorzystują mozaikę polno-leśną. Lasy z dominującą sosną nie oferują wiele jesienią i zimą i wtedy żubry wychodzą na pola, komponując się z otoczeniem. Na zdjęciu stado na tle silosów wytwórni pasz.

In the Knyszyńska Forest E. bison use a mosaic of fields and forest. The dominant pine forests do not offer much sustenance in autumn and winter, so the animals come out into the open. The herd is seen against a background of feed mill silos.

Michał Kość – **Żubr tarzający się w rzepaku**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **European bison wallowing in a crop of oilseed rape**, Knyszyńska Forest

Rzepak jest przysmakiem żubrów. Chętnie wychodzą na jego uprawy, wyrządzając szkody w rolnictwie. Rzepak nie jest najzdrowszą dla żubrów karmą i aby nie mieć problemów z trawieniem po takiej uczcie, pałują drzewa i zjadają korę.

Rape seed crops are a delicacy for E. bison. They gladly visit its fields, causing damage to agriculture. Rape is not the healthiest forage for E. bison, so to prevent problems with digestion they eat the bark of trees after such a feast.

Michał Kość – **Rzepak i żubr**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **Oilseed rape and wisent**, Knyszyńska Forest

Na wielkoobszarowych plantacjach rzepaku żubry stanowią piękne urozmaicenie krajobrazu. Gdyby jeszcze nie czyniły szkód w uprawach (?)

Wisent enhance the beautiful landscape, especially in large-scale plantations of oilseed rape. If only they did not damage the crops!

Michał Kość – **Samiec z profilu**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **The male profile**, Knyszyńska Forest

Żubr ma dużą, nisko osadzoną głowę i małe uszy. Ciemne rogi skierowane na boki głowy zakrzywiają się ku górze i ku środkowi. Za karkiem widoczne jest uwypuklenie, tzw. garb. Tworzą go wysokie wyrostki kolczyste pierwszych kręgów piersiowych, do których przytwierdzone jest więzadło karkowe i więzadła żółte łączące wyrostki kręgowe, co pozwala na utrzymanie i unoszenie potężnej głowy. Zad żubrów jest stosunkowo wąski, dobrze umięśniony, zakończony półmetrowym ogonem. Nogi są mocne, zakończone racicami.

The European bison has a large low-set head with small ears. The dark horns are directed towards the sides of the head, twisted to the top and inwards. Behind the neck a bulge is visible called a hump. The rump of E. bison is relatively narrow, well-muscled and ends in a half meter long tail. The hooved legs are very strong.

Michał Kość – **Stado zimową porą**, Puszcza Knyszyńska

Michał Kość – **A herd in winter time**, Knyszyńska Forest

Żubry bytują w dwóch rodzajach ugrupowań, tzw. grupach mieszanych, składających się z krów i ich przychówku, oraz w grupach byków. Średnia wielkość grupy mieszanej to kilkanaście zwierząt, zaś byki tworzą kilkuosobnicze grupy kawalerskie lub są samotnikami. Zimą często grupy łączą się ze sobą i dlatego można obserwować naprawdę duże stada.

European bison dwell in mixed groups consisting of cows and their offspring and groups of bachelor bulls or lone males. In winter both types of groups mix to form large herds.

Michał Krzysiak – **Ukryty w krzakach**, Puszcza Białowieska

Michał Krzysiak – **Hidden in the bushes**, Białowieża Forest

Nawet w pozbawionej liści gęstwinie krzewów i chaszczy wielki żubr może się ukryć. Latem możemy stać kilka metrów od żubra i nie zauważyć jego obecności, ale on, mając lepszy węch i słuch, o naszej obecności będzie wiedział.

A large E. bison may hide even in bushes devoid of leaves. In the summer we may stay a few meters from such an animal without noticing its presence, but because of a better sense of smell and hearing, it will know we are there.

Roman Lizoń – **Gimnastyka**, Stado Zachodniopomorskie

Roman Lizoń – **Gymnastics**, West Pomeranian herd

Drapanie po głowie i inne zabiegi kosmetyczne są wykonywane przy pomocy tylnych kończyn. Często zwierzęta ocierają się o drzewa, płoty czy wykroty. Warto sprawdzić, czy w naszym wykonaniu możliwe jest takie drapanie?

Scratching the head and other beauty treatments are performed using the rear limbs. Often the animals rub against trees, fences or fallen trees. Is it worth checking whether it is possible to scratch like that?

Roman Lizoń – **Żubry w Nadleśnictwie Mirosławiec**

Roman Lizoń – **European bison in the Mirosławiec Forest District**

Pierwsze stado w województwie zachodniopomorskim wypuszczone było w okolicy Wałcza, ale przeniosło się 30 km na zachód, do Nadleśnictwa Mirosławiec. Żubry wychodzą na pola, uwielbiają przebywać na plantacji aronii i korzystają z kiszonek przygotowanych dla bydła. Szczęśliwie, pomimo szkód w plonach, akceptacja dla żubrów nie zmniejsza się.

The first herd in Western Pomerania was released near Wałcz, but it moved 30 km to the west to the Mirosławiec Forest District. E. bison there go out into the fields. They love the plantation of chokeberry and forage upon silage prepared for cattle. Luckily, despite the damage to crops, E. bison are accepted and still do not decline in number there.

Roman Lizoń – **Bieg po zdrowie**, Nadleśnictwo Mirosławiec

Roman Lizoń – **Run for health**, Mirosławiec Forest District

Spłoszone lub spieszące się stado często ustawia się w szyku „gęsiego" i wykorzystuje wąskie ścieżki leśne. Ale jeśli grozi niebezpieczeństwo ze strony np. wilków, stado trzyma się razem z cielętami w środku.

A frightened or hurried herd often forms a row, one animal after another, and uses narrow forest paths. But if threatened by wolves, the herd will keep together, protecting their calves in the centre.

Fernando Moran – **Zima na południu**, San Cebrián de Mudá, Hiszpania

Fernando Moran – **Winter in the south,** San Cebrián de Mudá, Spain

W ostatnich latach, dzięki zaangażowaniu regionalnego biura EBCC, w Hiszpanii powstają nowe prywatne hodowle. Do San Cebrián de Mudá przywieziono żubry w 2010 roku i dzięki zagrodzie położonej kilka kilometrów za wsią poprawiła się kondycja fizyczna mieszkańców regularnie odwiedzających swoich pupili.

In recent years, thanks to the commitment of the regional EBCC office in Spain, new private enclosures have been formed. E. bison were brought in 2010 to San Cebrián de Muda, and thanks to an enclosure situated a few kilometres from the village, the physical condition of the residents regularly visiting their pets has improved.

Wanda Olech – **Samiec**, Smardzewice

Wanda Olech – **A male**, Smardzewice

Historia zagrody w Lasach Spalskich (niedaleko Tomaszowa Mazowieckiego) rozpoczyna się w 1934 roku. Tu umieszczono bizony podarowane prezydentowi Ignacemu Mościckiemu w dowód serdecznego przywiązania i gorącej miłości Ojczyzny przez Wychodźstwo Polskie w Kanadzie. W czasie II wojny światowej ośrodek został przez Niemców zlikwidowany, a zwierzęta wywiezione do Rzeszy. Po wojnie, w 1949 roku, do Smardzewic trafiły pierwsze żubry z Pszczyny. W okresie ponad pięćdziesięciu lat w OHŻ w Smardzewicach urodziło się blisko 350 cieląt i wiele z nich wyjechało do innych zagród krajowych i za granicę.

The history of an enclosure at Spala Forest (near Tomaszów Mazowiecki) began in 1934. American bison donated to the President of Poland Ignacy Mościcki were placed here 'as evidence of tenderness and passionate love for the Fatherland' by Polish emigrants in Canada. During World War II the resort was liquidated by the Germans and the animals exported to Germany. After the war in 1949, the first European bison arrived in Smardzewice from Pszczyna. For more than fifty years almost 350 calves were born at the breeding center of Smardzewice and many of them were sent to other domestic and foreign centres.

Wanda Olech – **Aklimatyzacja nad jeziorem Betyń**, Stado Zachodniopomorskie

Wanda Olech – **Acclimation at Betyń lake**, West Pomeranian herd

Po 25 latach od wypuszczenia żubrów w województwie zachodniopomorskim przywieziono grupę zwierząt w celu „odświeżenia krwi". Przywiezione zwierzęta okres kwarantanny odbyły w zagrodzie tymczasowej nad jeziorem Betyń, a po wypuszczeniu dołączyły do stada wolno żyjącego.

25 years after the release of E. bison in the Westpomeranian region a new group of animals was brought there to 'refresh the blood'. They were quarantined in a temporary pen at lake Betyń and then released to join the free-living herd.

Tomasz Różycki – **Para obserwatorów**, Muczne

Tomasz Różycki – **A pair of observers**, Muczne

Na terenie Nadleśnictwa Stuposiany, w pobliżu wsi Muczne, w maju 2012 roku otwarto zagrodę pokazowo-aklimatyzacyjną. Powstała ona w ramach projektu „Ochrona in situ żubra w Polsce – część południowa" współfinansowanego przez Unię Europejskę i Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, a koordynowanego przez Regionalną Dyrekcję Lasów Państwowych w Krośnie. Teren zagrody to naturalne środowisko starych jodeł i świerków przecięte płynącym potokiem. Obecnie przebywa w zagrodzie stado żubrów linii białowiesko-kaukaskiej i trwają prace nad przygotowaniem grupy zwierząt do reintrodukcji.

In Stuposiany Forest District, near the village Muczne, in May 2012, an acclimatization exchibition enclosure was opened. It was founded by the project 'In situ conservation of the European bison in Poland – southern part' co-financed by the EU, and coordinated by the Regional Directorate of State Forests in Krosno. The enclosure area consists of a natural environment of old firs and spruces around a mountain stream. Currently a herd of Lowland-Caucasian E. bison is held in preparation for reintroduction to the wild.

Ireneusz Smerczyński – **Immobilizacja**, Puszcza Białowieska

Ireneusz Smerczyński – **Immobilization**, Białowieża Forest

W ramach ochrony żubra prowadzony jest monitoring rozmieszczenia i wykorzystania siedlisk przez stada. W tym celu wybranym zwierzętom zakłada się obroże telemetryczne z nadajnikami GPS (o masie 2,5 kg), dzięki czemu precyzyjnie można śledzić przemieszczanie się zwierzęcia. Aby można było założyć obrożę, żubr musi być uśpiony poprzez wstrzyknięcie leku z odległości. Strzykawki zaopatrzone są w czerwoną chorągiewkę, aby łatwiej było je znaleźć.

Herd distribution, habitat use are monitored for E. bison conservation. Selected animals are fitted with GPScollars (2.5 kg) which allows precise tracking of movement. Before fitting the collar the animal must be tranquillized by injection from a dart-gun. Syringes are fitted with a red flag to make them easier to find.

Maria Sobczuk – **Na zaoranym polu**, Puszcza Knyszyńska

Maria Sobczuk – **In a ploughed field**, Knyszyńska Forest

Stado żubrów w Puszczy Knyszyńskiej dobrze się czuje na polach miejscowych rolników. Właściciele nie są zadowoleni z takich wizyt, gdyż szkody poczynione przez żubry mogą być bardzo dotkliwe. Jednakże obecność nawet licznej grupy na zaoranym polu nie stanowi zagrożenia dla rolnika, a zwierzęta na tle brunatnej gleby i jesiennej ściany lasu wyglądają malowniczo.

European bison of Knyszyńska Forest feel well in the fields of local farmers. The owners are not happy because damage can be very severe. The presence of even a large group of E. bison in a ploughed field is not dangerous for farmers. Against the background of the brown soil and the autumn forest wall, the animals look picturesque.

Janusz Sochacki – **Macierzyństwo**, Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki – **Motherhood**, Pszczyna-Jankowice

Krowa na czas porodu oddala się od stada, by w spokoju urodzić swoje małe. Najczęściej rodzi się jedno cielę, które już po ok. 30 minutach po urodzeniu zaczyna ssać. Ustawia się zwykle równolegle do boku matki i charakterystycznie, szybko macha ogonkiem. Matki żubrze są bardzo opiekuńcze wobec dzieci.

A cow gives birth in peace away from the herd. Usually one calf is born, and after 30 minutes begins to suckle. It usually stands parallel to the mother, waving its tail rapidly. Mothers of this species are very caring towards their progeny.

Janusz Sochacki – **Lizawka**, Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki – **The lick**, Pszczyna-Jankowice

Naturalna leśna baza żerowa ma niski poziom sodu w stosunku do potrzeb dużych przeżuwaczy, jakimi są żubry. Rozmieszczanie lizawek soli z mikroelementami jest sposobem uzupełnienia zarówno niedoborów sodu, jak i innych pierwiastków. Często sól wkładana jest do wydrążonego pnia drzewa.

The natural food base of the forest has a lower sodium level than large ruminants like E. bison need. Providing salt licks with microelements is the best way to supplement deficiencies of sodium and other elements. Often salt is inserted into a hollow tree trunk.

Janusz Sochacki – **Harce jałówki**, Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki – **Heifer's pranks**, Pszczyna-Jankowice

Dorosłe zwierzęta są raczej stateczne, rozważne, ale nie powolne. Młodzież, a szczególnie cielęta, uwielbiają gonitwy i podskoki.

Adult animals are rather staid and sensible though not slow. The young, especially the calves, love to race and jump.

Janusz Sochacki

Krowa w pszczyńskim lesie

Janusz Sochacki

A cow in Pszczyna forest

Hodowla żubrów w lasach pszczyńskich ma swój początek w roku 1865, kiedy książę pszczyński Jan Henryk XI Hochberg wymienił z carem rosyjskim Aleksandrem II 20 jeleni na 4 białowieskie żubry. Może tak właśnie spoglądała na księcia protoplastka dzisiejszych mieszkańców rezerwatu Żubrowisko w Pszczynie-Jankowicach?

The breeding of E. bison began in 1865 in the forests of Pszczyna when Prince John Henry XI of Hochberg exchanged 20 deer for 4 E. bison from Białowieża with Alexander II the Russian tsar. Maybe an ancestor of today's residents of the Pszczyna-Jankowice reserve used to look at the Prince in the same way?

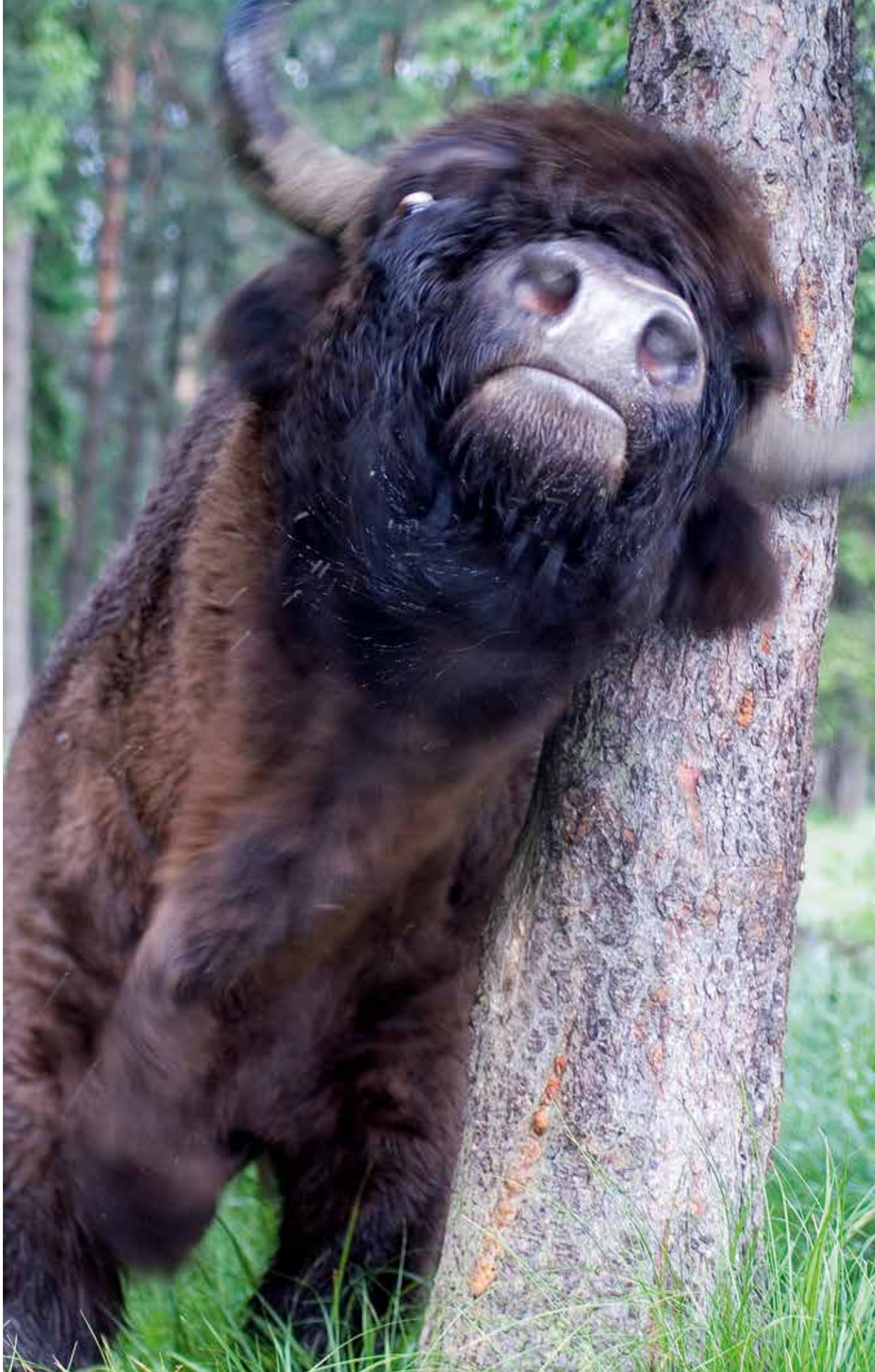

Janusz Sochacki
Chwila relaksu
Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki
A moment of relaxation
Pszczyna-Jankowice

Drapanie, ocieranie się to zabieg higieniczny i możliwość pozbycia się zużytej sierści. Pnie drzew, wykroty lub elementy ogrodzenia żubry wykorzystują jako grzebienie.

Scratching and rubbing is a hygienic treatment to get rid of a used coat. E. bison use tree trunks, fallen trees or parts of the fence as combs.

Janusz Sochacki – **Żubry w porannej mgle**, Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki – **European bison in the morning fog**, Pszczyna-Jankowice

W pszczyńskich lasach wśród starych dębów w rezerwacie Żubrowisko przebywa stado kontynuujące hodowlę w tym miejscu od 150 lat. Najstarsza do tej pory istniejąca hodowla żubra miała i nadal ma ogromne znaczenie w ochronie gatunku. Stąd wywodzą się żubry linii pszczyńskiej pochodzące od pary założycieli Planty i Plebejera.

In the Pszczyna forests between old oaks in the Żubrowisko reserve the herd has been breeding continuously for 150 years. This oldest existing breeding centre of E. bison was and still is very important in the conservation of this species. The Pszczyna-line bison descendedfrom the founders: Planta and Plebejer.

Janusz Sochacki – **Obraz z bajki,** Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki – **An image from a fairy tale**, Pszczyna-Jankowice

Od dołu głowy, na szyi i przedpiersiu żubrów widać zwisającą kępę włosów, których długość może przekroczyć nawet 35 cm. Jest to imponująca broda.

From the bottom of the head, at the neck and E. bison chest, hangs clump of hair, the length of which may exceed even 35 cm. This is an impressive beard.

Janusz Sochacki
Pałowanie
Pszczyna-Jankowice

Janusz Sochacki
Debarking
Pszczyna-Jankowice

Pałowanie, czyli zdzieranie (ogryzanie) kory drzew, jest intensywne na przełomie zimy i wiosny, gdy żubry zaczynają uzupełniać swoją dietę o minerały i garbniki niezbędne do prawidłowego funkcjonowania złożonego żołądka przeżuwaczy, szczególnie jeśli dostępna karma jest monotonna i uboga.

Debarking of trees is intense in the late winter and spring when E. bison begin to supplement their diet with minerals and tannins necessary for the proper functioning of the complex ruminant stomach, especially if available food is monotonous and poor.

Tommy Svensson – **Żubr wśród nenufarów**, Eriksberg, Szwecja

Tommy Svensson – **Wisent among water lilies**, Eriksberg, Sweden

Istniejąca ponad 40 lat zagroda w Eriksberg jest wyjątkowa. Na powierzchni 1000 ha można spotkać podczas samochodowego safari europejskie gatunki zwierząt, w tym żubry. Eriksberg położony jest nad Bałtykiem, a w jeziorach występuje endemiczny gatunek czerwonej lilii wodnej *Nymphaea alba v. rubra*, której kłącza są zjadane przez żubry.

The enclosure at Eriksberg is unique and has existed already for over 40 years. A number of European animal species including wisent can be found in an area of 1,000 hectares. Eriksberg is located on the Baltic Sea coast and an endemic species of red water lily, *Nymphaea alba v. rubra*, grows in its lakes. Its rhizomes are eaten by wisent.

Piotr Wawrzyniak – **Czekamy na ciebie**, Puszcza Białowieska

Piotr Wawrzyniak – **We are waiting for you**, Białowieża Forest

Zima w Puszczy Białowieskiej potrafi być sroga i śnieżna, i wtedy dużym przeżuwaczom bardzo trudno jest znaleźć coś do jedzenia. Od ponad 200 lat żubry w Puszczy są dokarmiane zimą i może właśnie dzięki opiece władców i pomocy o tej porze roku, naturalna populacja tego gatunku przeżyła tam do początku XX wieku.

In the Białowieża Forest, winter can be harsh and snowy, and in the forest no food suitable for large ruminants can be found. For more than 200 years, E. bison in the forest have been provided with supplementary food in winter, so perhaps thanks to the care of the rulers, the natural population of this species survived in this forest to the beginning of the twentieth century.

Piotr Wawrzyniak – **Bieg po śniegu**, Puszcza Knyszyńska

Piotr Wawrzyniak – **Running in the snow**, Knyszyńska Forest

Młoda samica biegnąca w pełnym słońcu tworzy piękny kontrast z białym puszystym śniegiem. Zimą obserwowanie żubrów jest zarówno łatwiejsze, jak i dostarczające niezwykłych wrażeń, kiedy aura jest typowo zimowa.

Young female running in full sun creates a beautiful contrast with the white fluffy snow. In winter, E. bison observation is easier and allows for special impressions if the weather it typical for this season.

Piotr Wawrzyniak – **Stado zimą**, Puszcza Białowieska

Piotr Wawrzyniak – **A herd in winter time**, Białowieża Forest

Stada zimą są liczniejsze niż w okresie wegetacyjnym, a możliwość podziwiania największego ssaka Europy znacznie łatwiejsza. Warto wybrać się zimą do jednej z puszcz, w której bytują żubry.

In winter herds are more numerous than in vegetative season so possibilities for admiring the largest mammal of Europe are much higher. It is worthwhile to visit in winter one of primeval forests inhabited by E. bison.

Cezary Woch – **Idziemy gęsiego**, Sycowice

Cezary Woch – **We walk in single file**, Sycowice

Grupa żubrów linii pszczyńskiej o imionach zaczynających się na litery „PL" przewieziona została z Pszczyny w maju 2012 roku do zagrody wybudowanej w ramach projektu „Ochrona *ex situ* żubra *Bison bonasus* w Polsce". Zagroda jest bardzo duża, a teren urozmaicony. Dla żubrów przygotowano łąki.

A group of E. bison from the Pszczyna line with names beginning with the letters 'PL' was transferred from Pszczyna in May 2012 to the enclosure built by the '*Ex situ* conservation of European bison in Poland' project. The enclosure is quite large with varied terrain. Grazing meadows were prepared for the E. bison.

Aleksandra Wołoszyn-Gałęza – **W Nadleśnictwie Lesko**

Aleksandra Wołoszyn-Gałęza – **In Lesko Forest District**

W Bieszczadach zimowe mrozy nierzadko dochodzą do –20, –30 stopni Celsjusza. Malowniczo prezentuje się wówczas wydobywająca się para z nozdrzy żubra.

In Bieszczady, winter frosts sometimes reach minus 20 to 30 degrees Celsius causing steam to emerge from the E. bison nostrils.

Elżbieta Wójtowicz – **Zabawa cieląt**, Pszczyna

Elżbieta Wójtowicz – **Calves' play**, Pszczyna

Podczas zabawy cielęta i młodzież nabywają sprawności i umiejętności potrzebnych im w dorosłym życiu. U stadnych zwierząt, jakimi są, tworzą się „przedszkola" i „szkoły", w których młodzież ćwiczy ze sobą. Jeśli w ogrodzie zoologicznym utrzymywana jest tylko para zwierząt, pojedyncze cielę nie nabywa umiejętności życia w stadzie, co może skutkować większą bojaźnią lub agresją.

Calves and youths acquire, through play, the skills and abilities they need in adult life. Gregarious species like E. bison form 'kindergartens' and 'schools' where the young exercise together. A calf kept in a zoo with only a pair of adult individuals does not acquire skills necessary for life in the herd, which may lead to greater fear or aggression.

Elżbieta Wójtowicz – **Czas odpoczynku**, Pszczyna-Jankowice

Elżbieta Wójtowicz – **Time to relax**, Pszczyna-Jankowice

Czynnością zabierającą najwięcej czasu jest żerowanie i przeżuwanie. Żubry przeżuwają, leżąc lub stojąc w spokojnym miejscu.

The most time consuming activities for E. bison are foraging and chewing the cud. They chew while lying or standing in a quiet location.

Elżbieta Wójtowicz – **Dokarmianie zimowe**, Pszczyna-Jankowice

Elżbieta Wójtowicz – **Supplementary winter feeding**, Pszczyna-Jankowice

Zimą żubrom podaje się siano lub sianokiszonkę. Obecnie zbiera się siano przy użyciu pras tworzących kilkutonowe bele. Żubry same rozwijają siano z beli.

In winter, E. bison are provided with hay or hay silage. Nowadays it is collected with a mechanical press that forms bales of several tons. Animals undo such bales themselves.

Elżbieta Wójtowicz – **Zimowy portret**, Pszczyna

Elżbieta Wójtowicz – **A winter portrait**, Pszczyna

Wdzięczny obiekt dla obiektywu – głowa dorosłego żubra.

A object for which the camera lens is grateful – the head of an adult E. bison.

Ewa Wydrzyńska-Scelina – **Marsz przez wieś Choceń**, Bieszczady

Ewa Wydrzyńska-Scelina – **Marching through Choceń village**, Bieszczady Mountains

Stado leniwie przeszło przez łąki w pobliżu nieistniejącej wsi Choceń. Trochę przyspieszało, potem zwalniało. Ścieżka ich wędrówki przypominała wstążkę. Zauważyć można było, jak niezwykle zwrotnymi zwierzętami są ci wielcy europejscy roślinożercy.

A herd went lazily over the meadow near the ruined village of Choceń. It accelerated slightly, then slowed following a ribbon-like wandering path. How incredibly nimble these large European herbivores are!

Ewa Wydrzyńska-Scelina – **Spotkanie w bieszczadzkiej głuszy**

Ewa Wydrzyńska-Scelina – **Meeting in the Bieszczady wilderness**

W puszczy bieszczadzkiej nie mogło zabraknąć puszcz imperatora. Nie było go tutaj przez ponad 150 lat, ale powrócił w 1963 roku i przejął Bieszczady we władanie. Widoczne na zdjęciu stado nie reagowało na dźwięk migawki, jakby pozowało.

The Bieszczady Mountains wilderness lacked the 'forest emperor' for over 150 years, but it returned in 1963 and took possession of the Bieszczady Mountains. The herd in the photo did not react to the sound of the camera's shutter.

Ewa Wydrzyńska-Scelina – **Migrujące stado**, Bieszczady

Ewa Wydrzyńska-Scelina – **A migrating herd**, Bieszczady Mountains

Migracje wiosenne są okazją do koncentracji zwierząt. Wczesną wiosną na rabskich łąkach udało się zaobserwować stado ponad 50 osobników. Takie spotkania kojarzą się z bardziej znanymi wędrówkami bizonów czy afrykańskich roślinożerców, zaś dla żubra są rzadkie. Widok ten robi niesamowite wrażenie.

Spring migrations are an opportunity for animals to concentrate together. In early spring a herd of more than 50 individuals was seen in the meadows of Rabe village. Such encounters are more common for American bison or African herbivores migrations, while they are rare for E. bison. This view offers an uncanny impression.

Krzysztof Żoch – **Wychodzenie ze skrzyni**, Puszcza Borecka

Krzysztof Żoch – **Leaving a box**, Borecka Forest

Historia gatunku jest bardzo dramatyczna. Niewiele brakowało, by żubr na zawsze zniknął. Odtwarzanie populacji (dziś liczącej ponad 5 tysięcy zwierząt) jest procesem bardzo mozolnym. Wszystkie współczesne żubry wywodzą się od zaledwie 12 założycieli, są więc blisko ze sobą spokrewnione. By zachować zmienność genetyczną, a tym samym zwiększyć szanse przetrwania gatunku, konieczna jest wymiana zwierząt pomiędzy stadami. Żubry przewozi się w drewnianych skrzyniach o wielkości dostosowanej do ich wymiarów. W kontenerze żubr nie może odwrócić się do tyłu, ściany wewnętrzne muszą mieć zabezpieczenia przed otarciem skóry, podłoga musi mieć zabezpieczenie antypoślizgowe. Podczas podróży podaje się żubrowi wodę i paszę. Zawsze otwiera się skrzynię z tyłu, aby jego wychodzenie było powolne.

The history of the species is very dramatic. The E. bison almost disappeared forever. Restitution of the population (now more than 5,000 animals) is very laborious. All contemporary E. bison derived from only 12 founders, so they are closely related. To maintain genetic variability and therefore to increase the chance of survival of the species, it is necessary to exchange animals between herds. E. bison are transported in wooden boxes with size adjusted to the dimensions of the transported animals. The individual in the container cannot turn around so the internal walls must be covered to prevent abrasion of the skin and the floor must have anti-slip protection. During travel, the animals are provided with water and forage. The box always opens from the back to guarantee a slow and safe exit for the animal.

Krzysztof Żoch – **Stado w Puszczy Boreckiej**

Krzysztof Żoch – **Herd in Borecka Forest**

Puszcza Borecka to teren zamieszkiwany przez wolne stado żubrów. Początkowo założono tu Ośrodek Hodowli Zwierząt Rzadkich i planowano utrzymywanie stada w zagrodzie. Jednak żubry postanowiły wybrać wolność i pokonały ogrodzenie. Obecnie stado liczy około 100 osobników i latem rozprasza się na teren Puszczy. Zimą zwierzęta są dokarmiane, ponieważ nie byłyby w stanie znaleźć pokarmu w lesie i wychodziłyby na okoliczne pola, czyniąc szkody. Główną ostoją jest teren Puszczy z pięknymi lasami liściastymi, malowniczymi łąkami śródleśnymi zasobnymi w wodę. Istny raj dla żubrów.

The Borecka Forest is an area inhabited by a free ranging herd of E. bison. Initially the Rare Animal Breeding Centre was established here, and the plan was to keep the herd in the enclosure. However, the animals chose liberty and broke through the fence. Currently the herd numbers about 100 animals and in summer it scatters throughout the whole forest. In winter, the animals are fed because otherwise they would not be able to find sufficient food in the forest and would come out to surrounding fields causing damage. The beautiful deciduous Borecka Forest and picturesque forest meadows rich in water are a paradise for the E. bison herd.

Krzysztof Żoch – **Samotny byk**, Puszcza Borecka

Krzysztof Żoch – **A lonely bull**, Borecka Forest

Nie wszystkie byki mają szansę pozostawić po sobie potomstwo. Zwykle samce w wieku 6–12 lat są wysoko w hierarchii i biorą udział w prokreacji. Byki starsze często przegrywają konkurencję z młodszymi i silniejszymi, odchodzą od stada i wiodą samotne życie.

Not all the bulls have the chance to produce an offspring. Usually males between 6-12 years old are high in the hierarchy and take part in procreation. Usually the older bulls surrender to competition with younger and stronger animals and move away from the herd to lead a lonely life.

Krzysztof Żoch – **Frontem do obserwatora**, Puszcza Borecka

Krzysztof Żoch – **Facing the observer**, Borecka Forest

Takie charakterystyczne zdjęcia można zrobić w każdym miejscu, ponieważ typowym zachowaniem stada żubrów jest spokojne przypatrywanie się. Gdy jednak stado uzna, że jest zagrożone, zwierzęta majestatycznie oddalają się.

Such characteristic images can be made in any place because the typical behaviour of E. bison herd is calm observation and contemplation. Only when they feel threatened do the animals move majestically away.

Hodowle w Polsce z liczbą żubrów

Ośrodki hodowli żubrów

1. Białowieża (**37**)
2. Niepołomice (**22**)
3. Pszczyna (**41**)
4. Smardzewice (**15**)
5. Gołuchów (**13**)
6. Międzyzdroje (**5**)

Pozostałe zagrody

1. Bałtów (**9**)
2. Białystok (**2**)
3. Bydgoszcz (**3**)
4. Człuchów (**3**)
5. Gdańsk-Oliwa (**11**)
6. Jabłonowo (**5**)
7. Kiermusy (**6**)
8. Łódź (**4**)
9. Muczne (LC) (**10**)
10. Poznań (**2**)
11. Pszczyna Park (**6**)
12. Strzelinko (**4**)
13. Sycowice (**5**)
14. Toruń (**1**)
15. Ustroń (**4**)
16. Warszawa (**5**)
17. Wrocław (**4**)

Stada wolne

Bieszczady (LC) (**301**)
Puszcza Białowieska (**522**)
Puszcza Borecka (**105**)
Puszcza Knyszyńska (**123**)
Stado Zachodniopomorskie (**159**)

RAZEM (1428)

LC – hodowle żubrów linii nizinno-kaukaskiej

Hodowle w Europie z liczbą żubrów

1924
osobniki w niewoli – **54**
osobniki w wolnych stadach – **0**
liczba stad – **10**

1954
osobniki w niewoli – **214**
osobniki w wolnych stadach – **5**
liczba stad – **34**

1984
osobniki w niewoli – **2706**
osobniki w wolnych stadach – **1377**
liczba stad – **251**

2014
osobniki w niewoli – **1939**
osobniki w wolnych stadach – **3310**
liczba stad – **289**

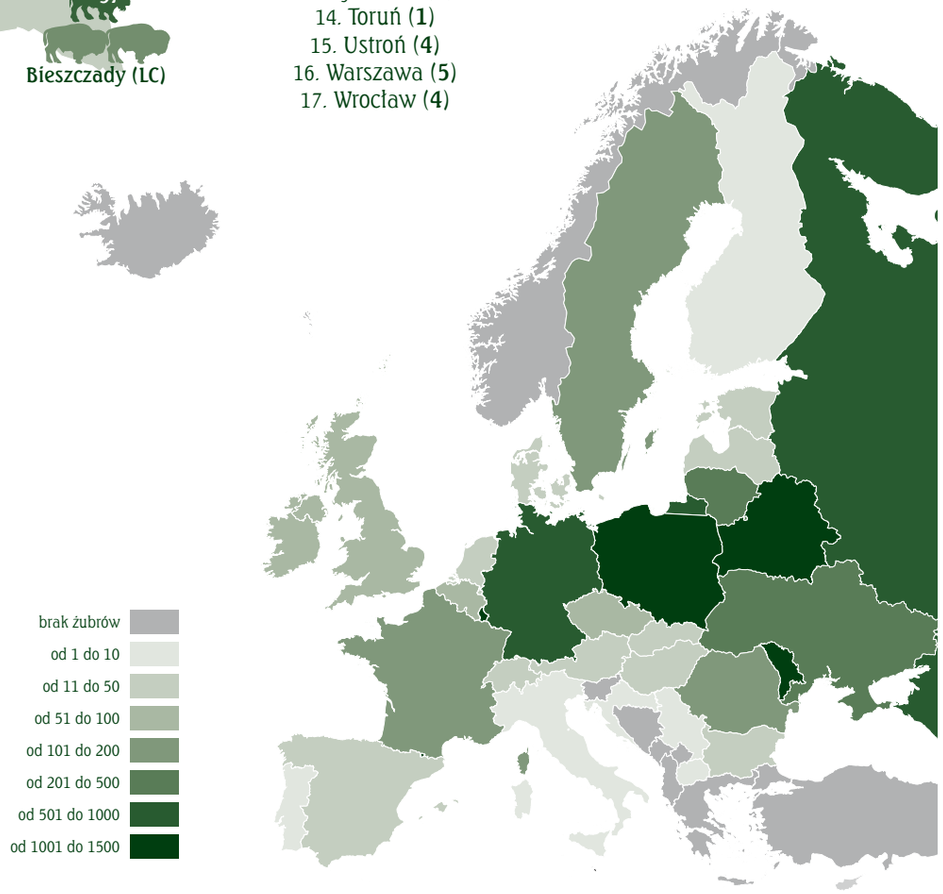

Księga Rodowodowa Żubrów

The European Bison Pedigree Book

Księga Rodowodowa Żubrów została utworzona przez Międzynarodowe Towarzystwo Ochrony Żubrów i wydana po raz pierwszy w 1931 roku. Pierwsze wydania redagował Goerd von der Groeben z dużą pomocą dr Erny Mohr. Powodem inwentaryzacji wszystkich żyjących żubrów była dramatyczna sytuacja tego gatunku i konieczność zabezpieczenia się przed dość często uzyskiwanymi hybrydami żubrów i bizonów. W 1919 roku zginął ostatni wolno żyjący przedstawiciel nizinnego podgatunku zamieszkującego Puszczę Białowieską, a w 1927 roku nie spotkano na wolności żubra kaukaskiego.

Pierwsze spisane w 1924 roku żyjące zwierzęta to zaledwie 54 osobniki, których pochodzenie zostało dokładnie sprawdzone. Od tej grupy rozpoczęła się restytucja gatunku. Mroczne czasy II wojny światowej i pseudonaukowe eksperymenty nazistów byłyby zniweczyły zamierzenia prowadzenia rzetelnej dokumentacji o pochodzeniu zwierząt, gdyby nie zdecydowana postawa dr Erny Mohr, która nie dopuściła do wydania zafałszowanych danych. Po II wojnie światowej prowadzenie Księgi Rodowodowej Żubrów powierzono dr. Janowi Żabińskiemu – biologowi, wieloletniemu dyrektorowi warszawskiego ogrodu zoologicznego – i od 1947 roku Księga jest wydawana w Polsce. Obecnie jej redaktorem jest dr Jan Raczyński, który wraz z sekretarz redakcji Małgorzatą Bołbot, doprowadził do rozkwitu wydawnictwa.

Księga Rodowodowa Żubrów rejestruje wyłącznie żubry czyste gatunkowo. Każdemu zwierzęciu przypisywany jest niepowtarzalny numer rodowodowy, a hodowca może również dodać imię. Każda hodowla ma przydzielone litery rozpoznawcze i od nich zaczynają się imiona żubrów. Imiona żubrów nizinnych w polskich hodowlach zagrodowych rozpoczynają się od liter **PO**, **PL**, **ZO**, a żubrów białowiesko-kaukaskich od **PU**. Imiona żubrów z wolności (z Puszczy Białowieskiej) włączanych do hodowli zagrodowej rozpoczynają się od liter **KA**. Na podstawie danych zawartych w Księdze Rodowodowej można prześledzić pochodzenie zwierząt i wyrysować ich drzewo genealogiczne, co pozwala podejmować decyzje dotyczące kojarzenia par, tak by były jak najmniej ze sobą spokrewnione. Jest to warunek powodzenia hodowli i utrzymania gatunku.

Szczegółowe informacje dotyczące Księgi Rodowodowej znajdują się na stronie: www.krz.bpn.com.pl

The European Bison Pedigree Book was created by the International Society for the Protection of European bison and published for the first time in 1931. The first edition was edited by Goerd von der Groeben with help of Dr. Erna Mohr. The reason for making an inventory of all living E. bison was the dramatic situation of the species and the need to hedge against hybrids of bison and buffalo. In 1919 the last free-living representative of the lowland subspecies died. It inhabited the Białowieża Forest and in 1927 was not found Caucasian subspecies in the wild. In 1924 only 5 captive animals were registered and their origin has been carefully checked. The restitution of the species was initiated based on this group. The dark times of World War II and Nazi pseudo-scientific experiments would have ruined plans for maintaining reliable documentation on the origin of the animals, but the bold attitude of Dr. Erna Mohr prevented the edition of falsified data. After World War II the European Bison Pedigree Book was entrusted to Dr. Jan Żabinski, biologist and long-term director of the Warsaw Zoological Garden and, since 1947, the Book has been issued in Poland. The current editor of the Book is Dr. Jan Raczyński who, together with the Secretary Editor Małgorzata Bołbot, produces the publication.

The European Bison Pedigree Book records only pure blood animals. Each animal has a unique pedigree number assigned and the breeder may also add a name. Each herd has reconnaissance letters assigned from which the names of animals begin. Names of lowland E. bison kept in enclosures in Poland begin with the letters **PO**, **PL**, **ZO**, and animals of the Lowland-Caucasian line with **PU**. The names of individuals from free ranging herd of the Białowieża Forest start with **KA**. Based on data contained in the Pedigree Book, you can trace the origin of animals and draw their family tree which can help in selection of pairs for reproduction so that they are related to each other as little as possible. This is a basic condition for the success of breeding and maintaining the species.

You will find all the necessary information about European Bison Pedigree Book at: www.krz.bpn.com.pl

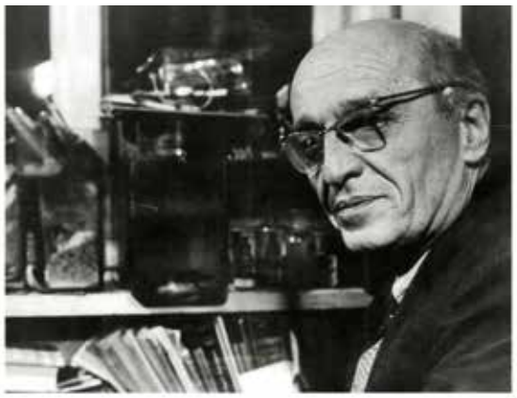

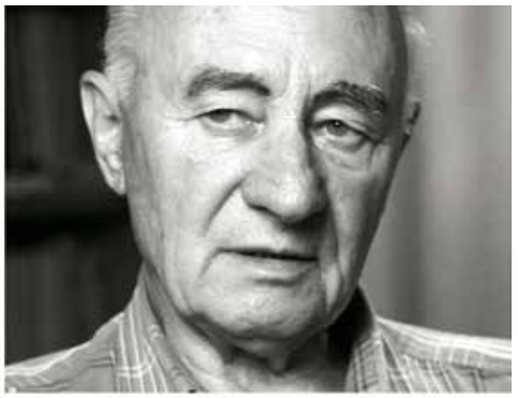

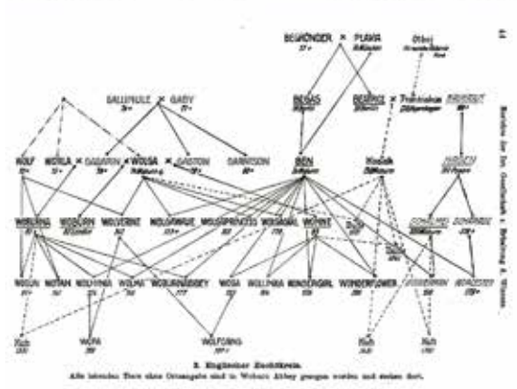

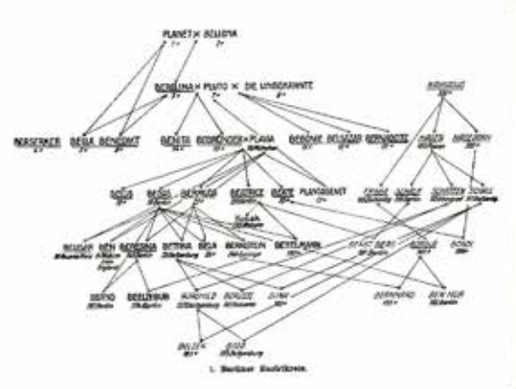

Berichte
der
Internationalen Gesellschaft
zur Erhaltung des Wisents

Herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft
von Dr. HERMANN POHLE, Berlin

Bd. 5 Heft 1 15. 4. 1932

44 Seiten Text und 10 Tafeln

Berlin 1932
In Kommission bei Dr. W. Stichel, Leipzig

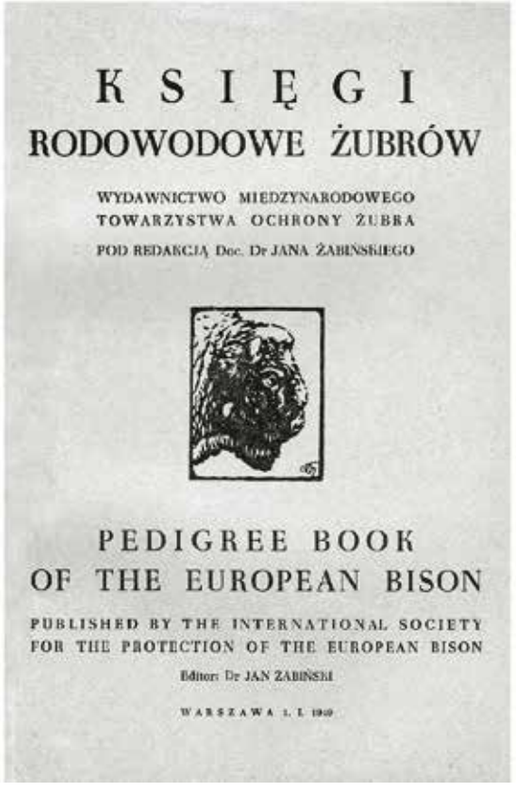

KSIĘGI
RODOWODOWE ŻUBRÓW

WYDAWNICTWO MIĘDZYNARODOWEGO
TOWARZYSTWA OCHRONY ŻUBRA

POD REDAKCJĄ Doc. Dr JANA ŻABIŃSKIEGO

PEDIGREE BOOK
OF THE EUROPEAN BISON

PUBLISHED BY THE INTERNATIONAL SOCIETY
FOR THE PROTECTION OF THE EUROPEAN BISON

Editor: Dr JAN ŻABIŃSKI

WARSZAWA 1. I. 1959

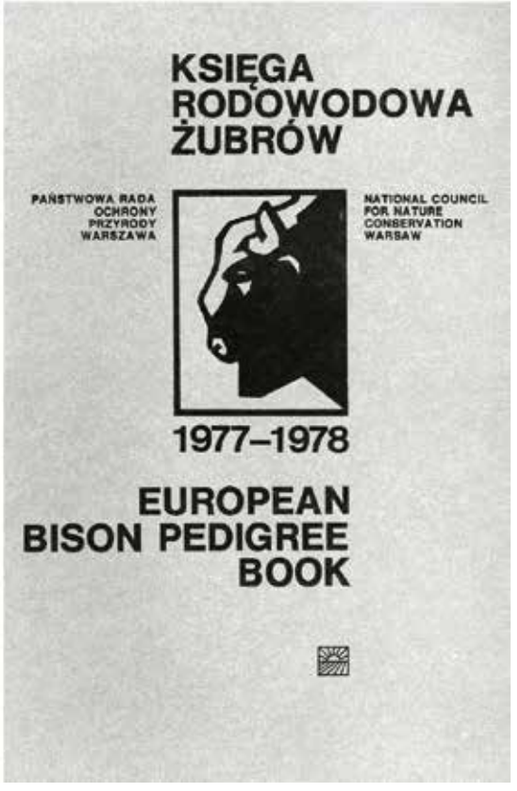

KSIĘGA
RODOWODOWA
ŻUBRÓW

PAŃSTWOWA RADA OCHRONY PRZYRODY WARSZAWA

NATIONAL COUNCIL FOR NATURE CONSERVATION WARSAW

1977–1978

EUROPEAN
BISON PEDIGREE
BOOK

Autorzy zdjęć: **Małgorzata Bołbot**, **Krzysztof Głowacz**, **Karolina Zdunek**, **Tomasz Zygmont**

Stowarzyszenie Miłośników Żubrów

The European Bison Friends' Society

Stowarzyszenie Miłośników Żubrów (SMŻ) powstało 26 listopada 2005 roku z inicjatywy grupy ludzi, którym bliski jest los żubra. W chwili obecnej (2015 r.) zrzesza blisko 200 członków, w tym ok. 30 z zagranicy (Hiszpanii, Niemiec, Węgier, Czech, Szwecji, Holandii, Danii), zaś grono sympatyków jest dwukrotnie większe. Najważniejsze działania Stowarzyszenia to utworzenie biura doradczego dla hodowców żubrów European Bison Advisory Center (EBAC), będącego częścią europejskiego programu ochrony żubra EBCC; opracowanie ekspertyzy dotyczącej szczegółowych zasad prowadzenia hodowli żubrów w niewoli; patronat nad wymianą żubrów między ośrodkami hodowlanymi w kraju i między państwami zainteresowanymi hodowlą.

Współpraca między ośrodkami hodowlanymi prowadzona jest na bieżąco za pośrednictwem współczesnych metod komunikacji, ale bezcenne są spotkania bezpośrednie. Te ostatnie są możliwe na corocznej międzynarodowej konferencji naukowej organizowanej przez SMŻ we współpracy z Lasami Państwowymi. Podsumowaniem wymiany doświadczeń naukowych i praktycznych jest biuletyn „Żubr i jego ochrona". Stowarzyszenie prowadzi poza tym szeroką działalność dydaktyczną, skierowaną zwłaszcza do dzieci i młodzieży. Poza licznymi ulotkami informującymi o największym ssaku lądowym Europy, dla dzieci szkolnych wydana została płyta edukacyjna pt. „Kilka faktów z życia żubra". Co roku Stowarzyszenie bierze czynny udział w Dniach SGGW i Dniu Żubra w Lutowiskach. Przybliża wiedzę o królu puszczy w wakacyjnych spotkaniach z harcerzami i na zajęciach szkolnych z dziećmi szkół podstawowych.

Działalność SMŻ można poznać odwiedzając stronę www.smz.waw.pl

The European Bison Friends' Society was founded 26 November 2005 as an initiative of a group of people concerned about the fate of this species. In 2015 the Society now numbers nearly 200 members, including some 30 from abroad (Spain, Germany, Hungary, the Czech Republic, Sweden, Holland and Denmark). There is a similar number of active supporters. Among the most important activities of The Society was the creation of an advisory office for E. bison breeders – the European Bison Advisory Centre (EBAC) – which is part of the European bison conservation program EBCC, developing expertise on breeding E. bison in captivity and supporting exchanges between E. bison breeding centres within and between countries.

Cooperation between breeding centres is conducted on regular basis through modern methods of communication, though direct meetings remain priceless. They are possible at annual international scientific conferences organized by in cooperation with the State Forest Agency. Scientific knowledge and practical experiences are exchanged in the European Bison Conservation Newsletter. The Society organizes didactic activities for children and youth. Every year, the European Bison Friends Society plays an active part in the Days of Warsaw University of Life Sciences. The Day of European Bison in Lutowiska, disseminates knowledge about the 'king of the forest' during holiday meetings with scouts and through educational activities for primary school children.

Detailed information about Society activities is available at web page: www.smz.waw.pl

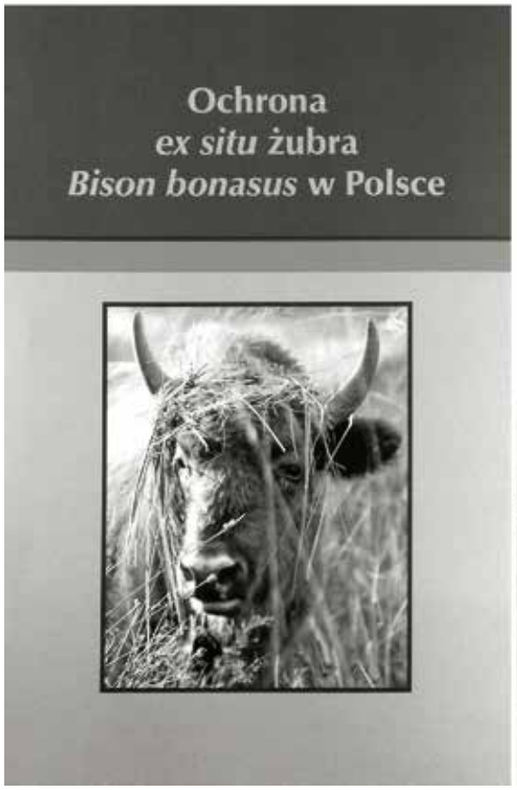

Autorzy zdjęć: Krystyna Cielniak, Przemysław Jagielski, Marek Joachimiak, Maria Sobczuk, Elżbieta Strucka, Magda Trzeciak, Renata Wleklińska, Karolina Zdunek

Jak żubry podróżują

How European bison are transported

Transport żubrów miał miejsce już w dawnych czasach, kiedy to możni tego świata wymieniali zwierzęta w swoich zwierzyńcach lub wysyłali egzotyczne prezenty, aby pozyskać względy dla swoich planów. Współcześnie przemieszczanie zwierząt ma na celu zakładanie nowych stad w zagrodach lub na wolności oraz wymianę między stadami, co zwiększa bezpieczeństwo przetrwania gatunku. Jednakże przewożenie przede wszystkim pozwala na zwiększanie zróżnicowania pochodzenia i zapobiega hodowli w bliskim pokrewieństwie.

Do przewozu żubrów służą drewniane skrzynie wielkością dopasowane do rozmiarów przewożonego osobnika, w których żubr nie może się odwrócić. Wchodzi do niej przodem, zwykle nęcony ulubionym przysmakiem. Od wewnątrz skrzynia nie może mieć żadnych ostrych elementów, by żubr nie pokaleczył się. Podłoga nie może być śliska, by zwierzę nie doznało kontuzji kończyn. Tylna ściana skrzyni zamyka się za żubrem na zasadzie zapadki. Skrzynie z żubrami ładowane są na samochody w ten sposób, by podczas podróży zagwarantować dostęp do skrzyń z obydwu stron, co umożliwia pojenie, karmienie zwierząt i sprzątanie. Po wyładowaniu, skrzynie z żubrami ustawiane są obok siebie i poprzez uniesienie tylnej ściany skrzyni, zwierzęta są po kolei wypuszczane. Żubry wychodzą tyłem, stopniowo badając podłoże tylnymi kończynami. Ta metoda pozwala na spokojne, wolne opuszczenie skrzyni przez zwierzęta, dzięki czemu jest w pełni dla nich bezpieczna.

Zwykle bardzo szybko żubry aklimatyzują się do nowego otoczenia. Z Polski za granicę wyjechało ponad 450 zwierząt, a znacznie więcej odbyło krótszą podróż po kraju. Ta metoda przewozu jest bardzo stara, bo w taki sposób wożono żubry w XIX wieku, ale nie ma lepszego sposobu na bezpieczne dostarczenie zwierząt, niż umieszczenie ich w dobrze dopasowanych skrzyniach.

Transportation of E. bison started a long time ago, when the mighty of this world exchanged animals in their menageries or sent exotic gifts to win favour for their plans. Nowadays the movement of animals is to establish new herds, either in captivity or in the wild, as well as to exchange animals between different herds. Creating new herds aids the survival of the species. But most of all, transfer of animals enhances genetic diversity and prevents in-breeding between close relations.

Wooden boxes are used for transporting E. bison with dimensions matched to the size of the transported animal. There can be no sharp objects inside the box and the floor cannot be slippery. This allows animals to enter and leave the box peacefully and safely. From Poland more than 450 animals have already been sent abroad, and many more have experienced shorter journeys within the country. This method of transportation is very old, the same method was used in the nineteenth century, nevertheless there is no better way to deliver those animals safely than placing them into well-matched crates.

Autorzy zdjęć: **Mieczysław Hławiczka, Zbigniew Krasiński, Michał Krzysiak, Fernando Moran, Janusz Sochacki, Krzysztof Żoch**

Żubrolodzy przy pracy

Wisent people at work

Od dziesiątków lat żubry mają swoich fanów. Cała rzesza ludzi interesuje się losem tych majestatycznych zwierząt. Wśród nich są pracownicy zagród hodowlanych na co dzień opiekujący się swoimi podopiecznymi, zapewniający codzienną porcję siana czy buraków. Oglądają bacznie powierzone im zwierzęta i rozpoznają je już z daleka, nierzadko wołając je po imieniu. Pracownicy leśni monitorują stada wolnościowe, dbają o paszę w trudnych zimowych warunkach, bacząc równocześnie, czy stan stada jest zadowalający. Zdarzają się sytuacje, w których konieczna jest interwencja lekarsko-weterynaryjna.

Oprócz bezpośredniego kontaktu, w dobrostan króla puszczy zaangażowana jest cała grupa osób zdalnie monitorująca warunki hodowlane, do których należy zapewnienie prawidłowego doboru zwierząt do rozrodu, ewidencja przyrostów, upadków czy wreszcie przemieszczeń zwierząt. Potrzebni są również ekolodzy, genetycy, żywieniowcy, aby zagwarantować najwyższe standardy dla żubrzej egzystencji. To cała armia żubrologów.

For decades European bison have had their own fans. Quite a number of people are interested in the fate of these majestic animals. Among them are employees of breeding farms who provide everyday care, and supply a daily portion of hay or beets. They watch the animals entrusted to them carefully, and recognize them even from a distance, often calling them by name. Foresters monitor free ranging herds and take care of feed in harsh winter conditions. There are situations when veterinary intervention is necessary. Apart from the direct contact, the welfare of the 'king of the forest' involves the entire group that monitors its breeding conditions: ensuring proper selection of animals for breeding, recording recruitment, mortality and movements of animals. To ensure the highest possible standards to sustain the existence of E. bison, ecologists, geneticists and nutritionists are also needed. This represents a whole army of 'wisent people'.

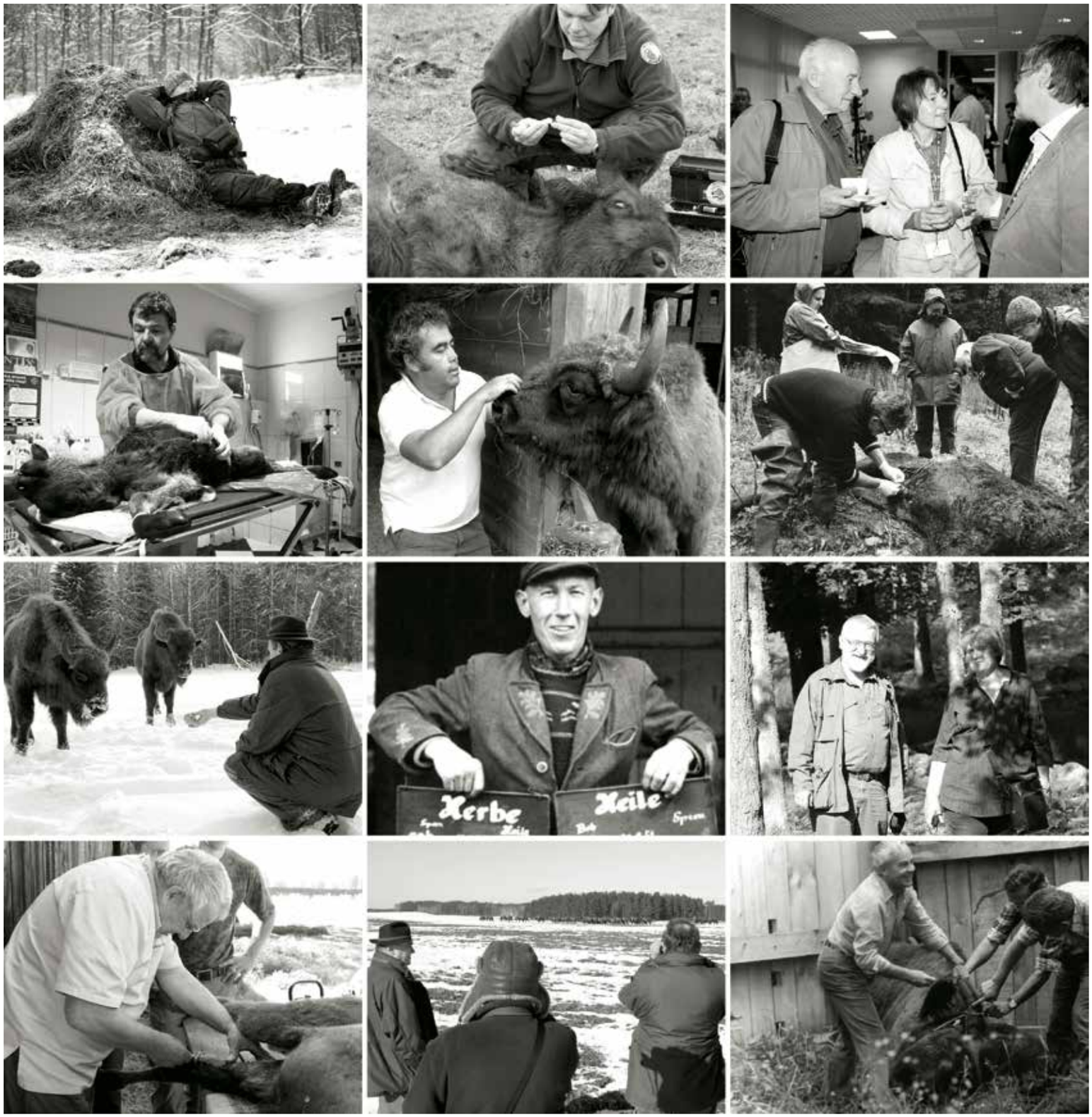

Autorzy zdjęć: **Maciej Januszczak, Jerzy Kita, Tomasz Kołodziejczak, Roman Lizoń, Fernando Moran, Ireneusz Smerczyński, Janusz Sochacki, Krzysztof Żoch**

Żubr inaczej

About E. bison in a different way

Sztuka. Żubr znalazł swoje miejsce nie tylko w puszczańskich ostępach. Zadomowił się od dawna w naszej kulturze narodowej i to w wielu formach. Szlachecki herb Pomian czy Wieniawa mają w swojej tarczy wizerunek głowy żubra. Jest wiele miejscowości, których nazwy pochodzą od słów żubr lub zubr. W wielu miastach w Polsce i poza nią zobaczyć można pomniki żubra. Wizerunek króla puszczy widnieje na monetach i na znaczkach pocztowych. Także przemysł pamiątkarski uwiecznił wielkiego przeżuwacza w różnych formach: od glinianych figurek poprzez drewniane, szklane, kamienne, a nawet bursztynowe do popularnych pluszaków. Czasami w formie nieco zabawnej, ale zawsze bardzo sympatycznej.

The art. The European bison found its place not only in remote primeval forests but also in art. A long time ago it became a part of our national culture. Pomian and Wieniawa noble coats of arms have an image of a bison head in their shields. There are many villages in Poland with a name derived from the word – wisent. E. bison monuments can be seen in many cities of Poland and in other countries. The image of the 'king of the forest' appears on coins and postage stamps. Also the souvenir industry has immortalized this great ruminant in various forms including clay, wooden, glass, stone and even amber figurines, as well as popular soft toys, sometimes a little amusing, but always in a very attractive form.

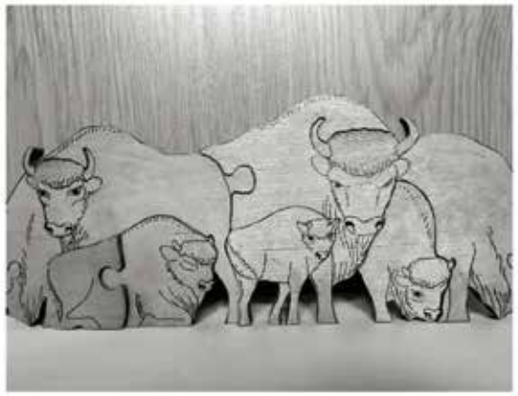

Autorzy zdjęć: **Magdalena Matuszewska, Wanda Olech, Karolina Zdunek**

Wydawnictwo powstało w ramach kampanii
Różnorodność – potęga życia

RÓŻNORODNOŚĆ
POTĘGA ŻYCIA

Dofinansowano ze środków
Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska
i Gospodarki Wodnej w Katowicach.

Treści zawarte w publikacji nie stanowią
oficjalnego stanowiska organów
Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska
i Gospodarki Wodnej w Katowicach.

Organizatorzy:

Śląski Ogród Botaniczny

Stowarzyszenie
Miłośników Żubrów

Lasy Państwowe

Partnerzy:

Miasto Mikołów

Centrum Edukacji
Przyrodniczej i Ekologicznej ŚOB

Miejski Ośrodek
Sportu i Rekreacji w Mikołowie

Rada Ogrodów Botanicznych
i Arboretów w Polsce